

Олег Сухобоків, Світлана Юренко ДАВНІЙ ПУТИВЛІ

Київ; Суми: Університетська книга, 2019, 344 с.: іл.

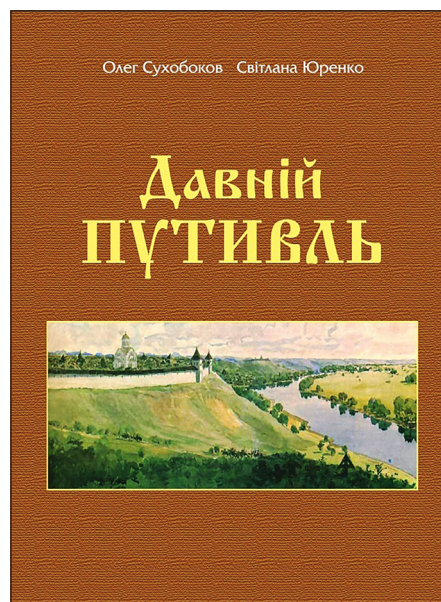

Рецензована фундаментальна монографія Олега Сухобоківа та Світлани Юренко «Давній Путивль» підводить підсумки багаторічних досліджень літописного міста, ставить і вирішує дослідницькі завдання, пов'язані з обробкою, аналізом та введенням до повноцінного наукового обігу результатів тривалих археологічних досліджень історичного середмістя Путивля. Автори, з одного боку, прагнули познайомити читача з сучасним баченням історії цього давнього міста, з іншого — окреслити проблеми, що потребують подальшого поглибленого дослідження.

У книзі в логічній послідовності реалізовано усі завдання цього комплексного дослідження та відтворено всеохоплюючу систематизовану картину виникнення і розвитку давньоруського міста Путивля, який постав на місці сіверянських поселень. Важливо, що ці складні і тривалі процеси розглядаються з врахуванням аналізу природних умов Путивльського регіону і просторово-хронологічної динаміки розвитку демографічної та етнокультурної ситуації Путивльського Посейм'я слов'яно-руської доби. Імпонує також те, що у дослідженні широко використані писемні джерела, конкретні події регіональної історії подано в загальноісторичному контексті.

Визначені мета і завдання зумовили структуру монографії, яка складається з передмови, шести розділів, висновків та двох додатків.

Перший розділ присвячений ґрунтовному розгляду давньої історії Путивля, базованій на писемних джерелах. Яскравості писемній історії міста додає те, що, крім літописних повідомлень про Путивль, він оспіваний у «Слові о полку Ігоревім», завдяки якому місто здобуло всесвітню славу. Ця обставина обумовлює відповідні додаткові обов'язки і завдання для тих, хто здійснює його наукові дослідження та

намагається зберегти ексклюзивну історико-археологічну спадщину. Вже від першої літописної згадки під 1146 роком Путивль постає великим, багатолюдним, добре укріпленим містом, яке надалі неодноразово згадується протягом XII—XIII ст. Систематизовані давні писемні джерела є основою для коректного розуміння контексту виникнення Путивля, його подальшого історико-топографічного, фортифікаційного, демографічного, політичного, господарського і культурного розвитку.

У трьох підрозділах II розділу монографії згідно виділених авторами періодів послідовно і розлого викладена структурована історія археологічних досліджень Путивля та його округи від їх початку в першій половині XIX ст. і до останніх розвідок у наші дні. Це — беззаперечна перевага даної книги, адже таку зведену деталізовану картину історії археологічних досліджень міста розроблено та повно викладено вперше. Завдяки цьому ми бачимо значний, су-

купно досягнутий і накопичений обсяг польових археологічних досліджень Путивльського Посейм'я і його центру — Путивля, що саме по собі є цінним з наукової точки зору.

Авторам вдалося зібрати та систематизувати матеріали аматорських і початкових наукових обстежень путивльських старожитностей у XIX — 30-х роках XX століття (перший період досліджень регіону), віднайти цікаві, часом маловідомі факти про них, дати їх наукову інтерпретацію. Обґрунтовано констатується, що початок цілеспрямованих археологічних досліджень Путивля (другий період) фактично розпочинається з робіт Дмитра Березовця у 1947 р. Грунтовний аналіз історії досліджень Путивльського Посейм'я кінця 40-х — середини 60-х років XX ст. пов'язує напрацювання з дослідження краю Василя Довженка, Володимира Богусевича, Івана Ляпушкіна, Бориса Рибаківа. Вчені зробили вагомий внесок у вивчення літописного Путивля та його округи, а здобуті ними артефакти поклали початок формування археологічної джерельної бази з його історії. Серед іншого цей період позначився відкриттям і дослідженням унікальної пам'ятки — мурованого храму на Городку, що впевнило його дослідників В. Богусевича і Б. Рибаківа у їхніх гіпотезах щодо локалізації дитинця літописного Путивля і подальших перспектив дослідження городища, на відміну від Д. Березовця, який зробив припущення щодо іншого місцезнаходження путивльського дитинця.

Новий етап (1979—2010 роки) у дослідженні Путивля (третій період з виділених авторами) розпочався в 1979 році і пов'язаний з Лівобережною слов'яно-руською експедицією ІА НАНУ на чолі з Олегом Сухобоковим, який із кінця 1960-х років проводив масштабні дослідження слов'янських та давньоруських пам'яток Лівобережжя. Саме в цей час, з 1979 по 1983 рр., були проведені найбільш об'ємні, цілеспрямовані і результативні роботи під керівництвом авторів рецензованої монографії, які остаточно сформували сучасне уявлення про основні компоненти давнього Путивля, стан збереження і дослідження його ключових пам'яток та дозволили найбільш повно відтворити середньовічну історію міста.

Отриманий великий масив належно задокументованих даних та здобутих артефактів досить повно продемонстрований читачу у третьому підрозділі II розділу монографії. У результаті розкопок сформувалася чимала археологічна колекція з понад п'яти тисяч одиниць предметів матеріальної культури населення Путивля VIII—XVIII ст., яка зберігається у Державному історико-культурному заповідни-

ку в місті Путивлі. Накопичені та опрацьовані Лівобережною слов'яно-руською експедицією археологічні джерела, крім всього іншого, дозволили суттєво доповнити літописні згадки щодо початків міста. Це, в свою чергу, дало вагомий підстави для відзначення 1000-літнього ювілею Путивля у 1989 році. До цього ж періоду відносяться й невеликі за обсягом розкопки, проведені співробітниками ДП НДЦ «Охоронної археологічної служби України» під керівництвом Лариси Білінської, учасниці Лівобережною слов'яно-руською експедиції, учениці Олега Сухобокова.

Відносно невеликий за обсягом, але змістовний, III-й розділ книги присвячений характеристиці та аналізу природно-географічних передумов виникнення Путивля, а також питанням його історичної географії доби удільного князівства. Тут стисло, але інформативно і наочно представлені й проаналізовані фактори, які зумовили заселення краю, фортифікаційну та господарську діяльність його мешканців, а також багато віків визначали важливе стратегічне положення Путивля на північному сході України.

Варто наголосити, що цей розділ зроблений на найсучаснішому науковому і технічному рівні та містить всі необхідні візуальні матеріали. Тематичні картографічні матеріали, виконані за допомогою засобів сучасних географічних інформаційних систем, численні фотографічні зображення, комп'ютерні цифрові моделі місцевості дозволяють читачу сформувати найбільш повну і адекватну уяву про значення різноманітних за властивостями географічних чинників у процесі формування та подальшого розвитку Путивля та його волості.

IV розділ присвячено презентації та аналізу результатів вивчення городищ роменської культури в урочищах Коптева Гора і Микільська Гірка як попередників Путивля. Автори ретельно та детально розглянули попередньо верифіковані та систематизовані фактичні результати й ключові матеріали, отримані в результаті проведених ними та їхніми колегами досліджень. Зацікавлений читач має можливість побачити численні креслення планів та стратиграфічних розрізів, різноманітні різночасові графічні зображення і світлини археологічних комплексів та окремих артефактів, робочих моментів розкопок. Опис пам'яток та об'єктів доповнений оригінальними планами, фотографіями і виразними інформативними матеріалами аерофотозйомки, спеціально здійсненої в ході підготовки монографії.

У найбільшому за обсягом V розділі розглянуто результати розкопок на дитинці літописного Путивля в урочищі Городок, де було проведено основні за масштабами та значенням археологічні дослідження. Охарактеризовано оборонні споруди, житла та господарсько-виробничі комплекси, пам'ятки монументальної архітектури, масове захоронення захисників Путивля від Батієвої навали 1239 р. Широко і ґрунтовно показана матеріальна культура мешканців Городка у її хронологічному та культурно-технологічному розвитку. Текстову частину супроводжують ілюстративні матеріали, що вражають своєю якістю та кількістю. Великий науковий інтерес становить третій підрозділ V розділу, де йдеться про монументальну архітектуру Путивля, репрезентовану автентичними фундаментами та залишками стін мурованого храму на Городку, великою колекцією давньоруської плінфи з князівськими знаками і літерами, яка ще чекає на фахове дослідження. Принагідно зазначимо, що на сьогоднішній день Путивльський храм — єдина давньоруська мурована споруда на теренах Сумської та сусідньої Полтавської області.

З новітніми дослідженнями Городка пов'язане ще одне важливе для міста та його історії відкриття. Досі не було опубліковано жодної праці, у якій би розглядалася історія і результати дослідження археологічних пам'яток Путивля доби пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу. Певною мірою вирішення цієї проблеми започаткували автори рецензованої монографії. У ній відображені істотні результати досліджень 1979—1981 рр. горизонту даного періоду на Городку, які позначилися цікавими об'єктами та знахідками. Особливу увагу привертає майстерня ливарника, в якій, окрім ремісничих інструментів, трапилися кілька гарматних ядер, десяток протикіннотних шипів, кулелійка, кілька десятків свинцевих куль та свинцева плита-болванка вагою 120 кг із 35 вдавненими клеймами на горішній поверхні. Ця унікальна знахідка становить предмет особливого наукового зацікавлення при вивченні питання використання таких значних за вагою сировинних злитків свинцю у ранній Новий час у Східній Європі. Водночас вона є важливим джерелом для реконструкції конкретних подій в історії Путивля цієї доби, які автори знахідки пов'язують з перебігом польсько-московської війни 1617—1618 років. Зауважимо, що такий свинцевий злиток на території України виявлено вперше. Наразі він зберігається у Путивльському краєзнавчому музеї.

Загалом, у монографії подано досить детальну характеристику поселенських археологічних комплексів, поховань та речового матеріалу доби пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу зі здійснених Лівобережною слов'янською експедицією розкопок Путивля.

Важливим доповненням до розлогої картини Городка доби пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу є відомості про обстеження сучасного стану дитинця літописного Путивля, розгляд проекту його благоустрою та музеєфікації (автори — архітектори В. І. Трегубов, В. В. Вечерський, А. І. Дейнека, 2006), надання рекомендацій по виробленню концепції нового проекту музеєфікації пам'ятки археології національного значення схвалені фахівцями відділу давньоруської та середньовічної археології ІА НАНУ.

В останньому, VI розділі автори детально розглянули результати та проблеми у вивченні давньоруського поселення Путивля, його окольного міста. Тут зібрані і проаналізовані всі накопичені наявні дані та матеріали про заселення прилеглих до Городка територій, імовірні посад, окольне місто та найближчу округу літописного міста. Попри вже здійснені певні дослідження, ця частина Путивля, виходячи з прогнозного моделювання та аналізу найближчих історико-археологічних аналогів, має бути найбільшою за площею і ще чекає свого спеціального обстеження, документування та подальшого вивчення і збереження. Дослідники цілком слушно констатують, що саме ці завдання повинні стати одним із основних напрямків науково-практичної діяльності Путивльського історико-культурного заповідника.

У підсумках монографічного дослідження подано короткий історичний нарис літописного давньоруського міста Путивля, від сіверянських городищ IX—X ст. в урочищах Коптева Гора, Микільська Гірка й Городок до перетворення на центр Путивльської волості, а у середині XII ст. — Путивльського удільного князівства. Автори наводять достатньо переконливих аргументів, щоб розкрити важливу роль Путивля в обороні південно-східних рубежів Київської держави, підпорядкування його центральній київській владі та подальшого одержавлення території. За часів розквіту в XII — середині XIII століття Путивль був значним адміністративним, ремісничо-торговельним і культурним центром Дніпровського Лівобережжя. Переконаливим свідченням величчя та значимості давнього граду був мурований храм на території княжого двору на Городку.

Розгорнута авторами історико-археологічна панорама дозволяє читачеві зрозуміти особливості унікальної багатовікової історії Путивля та його ролі в середньовічній історії України.

Крім результатів власне археологічних досліджень, у книзі вперше представлено результати палеоантропологічного вивчення населення давньоруського Путивля на основі матеріалів із могильника на Микільській Гірці та масового поховання загиблих містян у 1239 р. на Городку. Цікавими та дещо неочікуваними виявилися висновки його авторів Павла Покаса та Тетяни Рудич, які не підтвердили попередні припущення про суттєві степові впливи на формування антропологічного складу мешканців Путивля. Навпаки, результати аналізу демонструють подібність путивльців до слов'янського населення правобережних та західних міст (Київ, Юр'їв, Галич).

Також книга містить результати металографічного аналізу колекції ковальських виробів із розкопок 1979—1980 рр. у Путивлі, проведеного Галиною Вознесенською. Вони засвідчують високий рівень ковальства: путивльські майстри володіли повним спектром техніко-технологічних прийомів, поширених у Київській Русі.

Повертаючись до мотиваційних чинників появи рецензованої монографії ще раз зауважимо, що в результаті багаторічних археологічних досліджень Середнього Посейм'я були здобуті матеріали, на підставі яких стало можливим розв'язання багатьох питань і висвітлення історії населення літописного Путивля та його округи. За значний внесок у дослідження давньої історії міста Олега Сухобокова в 1989 р. було присвоєне звання Почесний громадянин Путивля (Світлані Юренко — у 2020 р.) та нагороджено дипломом і почесною відзнакою «Золота Ярославна». Тоді ж, наприкінці 1980-х рр., результати проведених ґрунтовних археологічних досліджень міста лягли в основу праці О. Сухобокова «Древнерусский Путивль и его округа (по материалам археологических исследований)» (Путивль 1990, 152 с.), віддрукованої невеликим накладом. Це видання було одночасно і звітом і історичним нарисом давньої історії Путивля. На жаль, через складні фінансові обставини 1990-х років, ця книжка (радше — брошура) виявилася обмеженою в обсязі та поліграфічних можливостях, до того ж при підготовці до друку були втрачені ілюстрації. Ці обставини, поряд з величезним не повністю розкритим у виданні 1990 року потенціалом накопиченого археологічного матеріалу, спонукали О. Сухобокова та

С. Юренко, очільників Лівобережної слов'яно-руської експедиції Інституту археології, до створення значно ширшого, ґрунтового монографічного дослідження, присвяченого Путивлю, з сучасним оформленням, а головне — багатим ілюстративним матеріалом.

Раптовий відхід у вічність Олега Сухобокова змусив Світлану Павлівну Юренко, дружину і колегу Олега Васильовича, взяти на себе важку і копітку працю по обробці, впорядкуванню, переосмисленню і системному викладенню всіх напрацьованих матеріалів та нових даних про давній Путивль. У цьому їй допомагали колеги-однодумці, колектив Путивльського історико-культурного заповідника, особливо його директор Сергій Тупик, родина. Автору цієї рецензії також пощастило побувати в Путивлі і взяти участь в уточненні деяких даних та впорядкуванні зібраних матеріалів.

Показово, що відділ давньоруської та середньовічної археології Інституту Археології НАН України охоче підтримав створення і публікацію монографії «Давній Путивль».

Таким чином, актуальна потреба у компетентному зведенні, систематизації та переосмисленні з врахуванням сучасного ступеню розвитку археологічної та історичної науки унікальних археологічних джерел, здобутих у Путивлі та Путивльському Посейм'ї, реалізувалася у новому науковому виданні, яке є незрівнянно повнішим та ширшим за попереднє, має відмінну структуру і візуальну концепцію.

У книзі «Давній Путивль» гармонійно поєднано високий рівень наукового дослідження, науково-популярний стиль викладу матеріалу та максимально можливу на сьогодні виразну візуальність, що є передумовою значної уваги до видання не лише фахівців, а й широкого читачького загалу, зацікавленого давньою історією Путивля, Дніпровського Лівобережжя, зрештою — України в цілому.

Важко знайти приклад співставних за обсягом, змістом, сутністю, оформленням праць останніх десятиліть про середньовічне Лівобережжя, та й не тільки про цей регіон. Матеріали досліджень багатьох давньоруських пам'яток все ще чекають своїх нових опрацювань, осмислень та системних комплексних публікацій. Навіть нещодавно успішно захищені дисертації і об'ємні польові дослідження, присвячені легендарно відомим літописним давньоруським містам — Вишгороду, Білгороду, Юр'єву, Новгород-Сіверському та іншим поки що монографічно й поліграфічно не презентовані. Сподіваємося, що досвід видання

книги про давній Путивль буде надихаючим прикладом для дослідників інших історичних міст та пам'яток України.

Окремо відзначимо розкішне візуальне та поліграфічне виконання, що є надзвичайно важливим для археологічної літератури. Оформлення монографії, без перебільшення, блискуче, візуальний ряд багатий, інформативний, всебічно віддзеркалює різноманіття археологічних матеріалів та писемних джерел, що дало змогу цілісно репрезентувати середньовічне місто. Вдало підібрані численні до революційні світлини Путивля, його окремих урочищ та місцевостей, які дозволяють наочно уявити та вірогідно реконструювати поселенські, архітектурно-пейзажні, планувальні картини давнього міста, є надзвичайно цікавими і доречними, позаяк часто фіксують природний рельєф, ще не порушений масовою забудовою ХХ століття. Ці світлини органічно доповнюються матеріалами наукових реконструкцій. Книгу можна розглядати і як художній фотоальбомом, адже вона містить 300 якісних зображень всіх типів і різновидів. Їх споглядання дає змогу читачу немов би побувати у давньому Путивлі, осягнути пам'ятки його тисячолітньої давнини. Описи путивльських краєвидів, запозичені авторами з праць місцевих дослідників посилюють це уявлення.

На мій погляд, рецензована монографія, підготовлена до друку у видавництві «Університетська книга» міста Суми і віддрукована на Харківській книжковій фабриці «Глобус» є вагомим внеском у сучасну археологічну наукову літературу та займає гідне місце у різнобарвній палітрі історичної краєзнавчої літератури, й одночасно є публікаційно-видавничим взірцем для подібних праць, вартим спеціальної професійної відзнаки.

З огляду на свою безпосередню причетність до багатодесятилітнього вивчення давньоруської та середньовічної археології Правобережжя, Київської землі, Овруцької волості, Болохівської землі, Півночі Чернігівщини можу констатувати, що давньоруському Путивлю дуже пощастило. По-перше, він не зник, не стерся з лиця землі, а вижив і досі стоїть як місто на своєму первинному місці. По-друге, тут працювали, досліджуючи давнє місто, декілька знаних

фахівців археологів — корифеїв нашої науки. По-третє, тут є свій історико-культурний заповідник, завдяки керівництву якого дослідження і збереження спадщини тисячолітнього Путивля поставлено на міцну основу. Зрештою, останнє — за всебічного сприяння і підтримки управління культури Сумської обласної адміністрації та комунального закладу Сумської обласної ради «Державний історико-культурний заповідник у місті Путивль» Світлана Юренко успішно реалізувала непросту справу підготовки комплексного об'ємного історико-археологічного дослідження, середньовічного Путивля, завершивши проект, розпочатий ще за життя Олега Сухобокова.

Безумовно, для пізнання минулого Лівобережжя, Чернігово-Сіверської землі вихід даної монографії є непересічною, визначною подією. Особливо важливо це для сучасного Путивля, його історико-культурного заповідника, оскільки у книзі зібрано і подано найважливіші та найактуальніші знання про давню історію міста та його округи. «Давній Путивль» може бути науковою візитівкою Путивля, музею та заповідника міста.

Впевнений, що рецензована праця є прекрасною науковою основою музейної, туристичної, заповідної, пам'яткоохоронної роботи в Путивлі. Книга «Давній Путивль» має стати підставою та запорукою збереження автентичності історико-археологічного надбання міста, вагомим аргументом проти науково необґрунтованих новобудов чи псевдо-реконструкцій. Це також очевидна, наочна і надрукована на багато десятиліть наперед Програма подальшого розвитку досліджень Путивля та наукової, охоронної та просвітницької діяльності місцевого заповідника. Зокрема, актуальною є проблема дослідження окольного міста і посаду давньоруського Путивля, його округи. Це місто, поза сумнівом, варте продовження новітніх історико-археологічних досліджень на сучасному науково-методичному рівні.

Насамкінець маємо привітати авторів, колег науковців, керівництво та працівників заповідника, путивльську муніципальну і регіональну владу, всіх зацікавлених з виходом у світ цієї високоякісної, цікавої, змістовної і красивої книги.

*ТОМАШЕВСЬКИЙ Андрій Петрович,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник відділу
Давньоруської та середньовічної археології
Інституту археології НАН України*